

*І. Власюк
(м. Житомир)*

ЗМІНИ У РОЗВИТКУ ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РОКИ ПРОВЕДЕННЯ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906 – 1914 рр.)

Проблема розвитку поміщицьких господарств Правобережної України в роки проведення столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.) знайшла своє відображення насамперед у працях істориків радянського періоду зокрема А.М. Анфімова, С.М. Дубровського, П.П. Теличука, Л.І. Гайдай, Ф.Є. Лося й О.Г. Михайлюка та ряді інших¹. Сучасні історики звертають увагу на малодосліджені аспекти даної проблеми, а також вважають, що необхідно змінити ставлення до поміщиків, розглядаючи їх не лише з класових позицій, а й як підприємців з ефективною господарською діяльністю². На наш погляд, потребують більш глибокого дослідження такі питання: мобілізація землі, впровадження агрономії, урожайність, розвиток оренди, і переробних підприємств застосування робочої сили. Тому окремі з них стали предметом дослідження даної статті.

Поміщицькі господарства Правобережної України в ХІХ – на початку ХХ ст. підпорядковувалися подальшому ринковому розвитку країни. Економічні закони капіталізму на сей привели до того, що одні з них змогли перебудуватися на новій основі, інші – занепадали. Суть капіталістичної системи полягала в найманні щорічних, строкових або поденних робітників, які використовували поміщицькі знаряддя виробництва й продавали свою робочу силу. Саме господарство перетворювалось у сільськогосподарське підприємство, яке працювало на ринок та керувалося поміщиком, досвідченим економом або здавалося в оренду капіталісту. Саме така система його ведення була переважаючою у даному регіоні. Зокрема панівною вона була у Київській губернії, де дворяни перед аграрною реформою 1906 р. володіли на правах приватної власності 36,4% земель³. В капіталістичних господарствах багатьох з них використовувалася вільнонаймана праця. Загальна кількість сільськогосподарських робітників на початку ХХ ст. в Україні становила близько 1,9 млн. чол.⁴

Для поміщицьких господарств ринкового типу було характерним застосування сільськогосподарських машин і вдосконалених знарядь праці. Це сприяло розширенню внутрішнього ринку на засоби виробництва й робочу силу, створенню власних цукрових та винокурних заводів, які входили до складу маєтків (виробництво продукції поєднувалося з її промисловою переробкою). Так, переробка цукросировини стимулювала вдосконалення землеробської культури у дворянських господарствах (поширення багатопільних сівозмін, принцип плодозміни тощо).

Крім капіталістичної системи ведення сільського господарства, існували відробіткова й мішана. При першій, поміщицька земля оброблялася селянським реманентом як плата за оренду землі в землевласника, користування сільськогосподарськими угіддями, частину врожаю або гроші.

На Правобережжі, як і загалом в Україні, відбувався процес поступового зменшення площі дворянського землеволодіння, починаючи від скасування кріпосного права. Так, у 1905 р. порівняно з 1877 р. поміщицькі землі Волинської губернії скоротилися на 15,6%, Київської – 16,7%, Подільської – на 16,4% . На 1905 р. питома вага дворянського землеволодіння становила на Правобережжі 34,8%, а в середньому по Україні – 24,5% ⁵. У розглядуваному регіоні воно було найбільш стійким порівняно з іншими, що свідчить про здатність тамтешніх поміщиків вчасно пристосуватися до змін в економічному розвитку країни. Особливістю тут можна назвати велику кількість латифундій: середній їх розмір на Волині дорівнював 790,1 дес., у Київській губернії – 538,6 дес., на Поділлі – 505,8 дес. На Лівобережжі останній був значно меншим: у Чернігівській губернії він становив 101,4 дес., Полтавській – 111,4 дес., Харківській – 367,1 дес. ⁶.

В роки столипінської аграрної реформи відбувалося подальше поступове зменшення дворянських земель у регіоні (див. табл. 1) ⁷.

Таблиця 1

Зміни розмірів дворянського землеволодіння по губерніях Правобережної України (у тис. дес.)

Роки	Волинська	Київська	Подільська	По Україні
1906	2099	1473	1299	11377
1907	2071	1452	1260	11 069
1908	2025	1427	1245	10 869
1909	2018	1390	1229	10 561
1914	1857	1341	1137	9760

Таблиця свідчить, що на Правобережжі найбільш стійким залишалося поміщицьке землеволодіння Волинської губернії. Порівняно багато землі продали землевласники Поділля. У цілому необхідно підкреслити, що цей регіон був своєрідним оплотом дворянського землеволодіння в Україні.

Напередодні Першої світової війни відсоток поміщицьких оброблюваних земель до загальної їх площі зменшився порівняно із станом до аграрної реформи 1906 р. і становив: на Волині – 18,5%, Поділлі – 32,2%, у Київській губернії – 28,2% ⁸. Отже, поміщицьке землеволодіння поступово зменшувалось еволюційним шляхом, особливо там, де дворяни були неспроможними пристосуватися до нових економічних умов. Відчуження поміщицьких земель могло дати лише тимчасовий ефект щодо зняття соціальної напруги. Так, дослідник В. І. Фролов зазначав, що після передачі селянам усіх дворянських та інших земель наділи зросли б до 6,35 дес. , а з поправкою на приріст населення на 5% – 6,03 дес. ⁹. Таким чином, збільшення селянських наділів за рахунок поміщицьких не було б досить відчутним. При цьому порушувався принцип приватної власності на землю, за яким кожний селянин мав гарантії недоторканості

того, що було зароблено його працею. Значний приріст населення Росії на початку ХХ ст. ставив проблему раціонального використання землі, що найбільш ефективно можна було б зробити в умовах приватної власності на останню. Наприклад, населення Волинської губернії зросло у 1905 – 1914 рр. з 3,5 млн. до 4,2 млн. чол., Київщини – відповідно з 4,2 млн. до 4,9 млн. Поділля – з 3,5 млн. до 4,2 млн. по Україні в цілому – з 27,9 млн. до 33,3 млн. чол.¹⁰

В поміщиків Правобережжя поширилося вирощування озимої пшениці, яка займала одне з головних місць на ринку зернових у той період. На Волині в 1916 р. вона становила 20 % від усієї площі засівів, Київщині – 28%, на Поділлі – 29%. Селянські засіви під цукровими буряками зросли в процентах всіх посівів останніх у період з 1904/5 до 1910/11 рр. на Київщині – з 17,2 до 25,6 %, Волині – з 12,5 до 14,6 %, на Поділлі – з 11,2 до 21 %; дворянські – за той же час зросли лише на Волині – з 42,9 до 52,8 % і зменшилися на Київщині (з 54,3 до 46,6 %) й Поділлі (з 63,3 до 60,1 %). Збір цукрового буряка з 1 дес. збільшився за ті ж роки в селян Київської губернії з 644 до 921 пуд, Волинської – з 622 до 1081 пуд, Подільської – з 671 до 1015 пуд; у поміщиків – відповідно з 857 до 1271 пуд, з 1006 до 1200 пуд, з 982 до 1272 пуди¹¹.

В роки столипінської аграрної реформи спостерігаються, з одного боку, зростання врожайності різних сільськогосподарських культур у поміщицьких господарствах, з іншого – підвищення рівня врожаїв у можливих селян і колоністів (чехів, німців) (див. табл. 2)¹².

Таблиця 2

**Динаміка урожайності озимої пшениці у господарствах
Волинської губернії в 1910 – 1914 рр. (у пуд. з дес.)**

Роки	Економії	Селяни	Колоністи
1906	90	70	126
1911	81	71	91
1912	68	60	77
1913	86	77	71
1914	–	82	–

З таблиці видно, що господарства колоністів в основному випереджали дворянські за вище наведеними показниками. Трохи відставали від останніх селянські господарства. Таке ж становище спостерігалось в цілому щодо врожайності озимого жита та ячменю. Поміщицькі економії займали перше місце за врожайністю цукрових буряків порівняно із селянськими й колоністськими господарствами (в 1912 – 1914 рр. у 5 північних повітах Волині – відповідно 574 – 462 – 361 пуд. з дес.)¹³. В цілому ж найбільш високі врожаї у той період отримували колоністи, що було пов'язане з відповідною агрономічною культурою їх господарств. Позитивні зрушення, як бачимо, відбулися і в селянських господарствах, що пояснювалося також впровадженням у них агрономії в роки реформи.

Середні врожаї в дворянських економіях у період з 1906 р. до 1913 р. значно зросли. Наприклад, у Волинській губернії: вівса – з 43 до 85 пуд. з дес., ячменю – з 47 до 80, гречки – з 26 до 61¹⁴. Розглядаючи середній збір зернових з 1 дес. в поміщицьких та селянських господарствах України у 1906 – 1914 рр., слід підкреслити, що перші мали ширші можливості щодо застосування засобів для підвищення врожайності своїх полів. А тому в них були порівняно вищі збори зернових, ніж у селян: жита – 103 пуд./дес. проти 75, озимої пшениці – 102 проти 80, ярової пшениці – 68 проти 58, вівса – 96 проти 71. По Волинській губернії, наприклад, у 1906 – 1914 рр. середні врожаї в економіях дворян й у селян були такими (в пуд./дес.): озимого жита – 73 проти 64, ячменю – 77 проти 68, гречки – 52 проти 46¹⁵.

Відомий журнал "Хуторянин" та інші періодичні видання підкреслювали в своїх статтях, що поступове зростання врожайності у господарствах селян і поміщиків в останнє передвоєнне десятиріччя є прямим наслідком поліпшення землеробської культури, впровадження вдосконалених знарядь праці й сільськогосподарських машин¹⁶. С. М. Богданов констатував, що землероб-селянин, який використовує досягнення агрономічної науки з раціональної техніки обробітку ґрунту, вміє долати і несприятливі погодні умови¹⁷. Б. Юр'євський, який цікавився розвитком хутірських господарств, зазначав, що від одного лише покращання техніки обробітку землі (не беручи до уваги сівозміни), врожайність підвищувалась, як правило, на 50%¹⁸. Дослідник Н.О. Воскресенська, вважаючи, що врожай є продуктом складної взаємодії багатьох факторів, підкреслювала значення агротехнічних та агрикультурних заходів. Для Київської й Подільської губерній найбільш впливовою групою факторів, що впливали на врожайність, вона виділила агрикультурні (частка луків, кормових технічних і зернових культур у загальній площі засівів, густина сільського населення)¹⁹. В період столипінської реформи на Правобережжі з'явилися союзи землевласників з метою підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, впровадження агрономії, організації лекцій, кооперативів, виставок досягнень у сільському господарстві тощо. Так, 1906 р. 80 польських та 40 російських землевласників на чолі з князем Р. Сангушком заснували такий союз у Житомирі, який у червні 1907 р. нараховував 4420 членів. Подібні товариства виникали і в інших повітах на Волині²⁰.

Однією з гострих проблем, яка піднімалася в період проведення столипінської аграрної реформи, було страхування від градобоя. Визнавалося, що організація цього останнього мала стати предметом серйозної уваги держави тому що це стихійне лихо завдавало великої шкоди господарствам. Так, у 1897 р. збитки від градобоя були такими: на Волині – 554 тис. крб, Поділлі – 408 тис. крб (у 1906 р. – 702 тис. крб), у Київській губернії – 874 тис. крб²¹.

Поміщицьке тваринництво на Правобережжі було менш розвинутим у порівнянні із землеробством. У кількісному відношенні на Волині та Поділлі відчутного зростання його не сталося. На Київщині лише зростала кількість свиней – з 368 тис. голів у 1906 р. до 604 тис. голів у 1914 р. Що правда витрати Київського губернського земства (до 1911 р. –

земська управа) на розвиток тваринництва зросли з 1906 до 1914 рр. з 6 тис. крб до 192 тис. крб, Подільського – відповідно з 9 тис. крб до 70 тис. крб ²².

Дворяни Волині, Київщини та Поділля розвивали конярство й, зокрема розводили породистих скакунів. Свідченням цього є той факт, що з 1906 – 1914 рр. кількість маєтків, які мали більше 50 коней, зросла з 949 до 1069 ²³.

Поміщики майже не здавали в оренду землю селянам. Натомість у регіоні розвивалася велика капіталістична оренда ²⁴. Архівні дані свідчать, що, наприклад, дворяни Волинської губернії віддавали перевагу самостійному веденню господарств. Орендні ціни на землю в них коливалися залежно від родючості ґрунту. Так, на Волині у 1913 р. найбільшими останні були в Житомирському повіті (29,3 крб за дес.), найменшими – в Ровенському (6 крб за дес.); у селян і колоністів – 9,8 крб за дес.; в середньому ж по губернії вони становили 13,1 крб за дес. Поденна плата за роботу в економії у середньому дорівнювала у Волинській губернії в 1912 – 1913 рр. у період збирання зернових – 77 коп. (без харчування), 64 коп. (з харчуванням); картоплі й буряка – відповідно 49 та 41 коп. ²⁵.

Щодо процесу мобілізації землі без посередництва Селянського поземельного банку, необхідно зазначити, що, за статистичними даними, наприклад, на Волині в 1911 – 1913 рр. поміщики їх майже не купували вони становили (лише 2%; селяни – 92% покупців) і були на останньому місці серед її продавців (21%; селяни – 49%; інші стани – 30%). Вартість 1 дес. землі без посередництва Селянського поземельного банку дорівнювала в середньому по Волинській губернії 313 крб (найбільша – у Ровенському повіті – 394 крб, та Старокостянтинівському – 380 крб; найменша – в Овруцькому – 162 крб) ²⁶. Наприклад, у 1906 р. в с. Топорищі Житомирського повіту землевласник Вегнер продав селянам 30 дес. землі по 400 крб за 1 дес. Того ж року відбулося ще декілька купівель (19 дес. землі за ціною від 198 до 225 крб за 1 дес.) за допомогою Селянського поземельного банку ²⁷. У 1914 р. за сприяння останнього відбулася купівля Шумським сільським товариством Троянівської волості Житомирського повіту маєтку поміщика Александровського (2666 дес. – по 215 крб за 1 дес.) ²⁸. В справі про стан Волинської губернії за 1908 р. є дані про купівлю селянами 12 сіл 3743 дес. дворянських і казенних земель за допомогою того ж банку. Зазначаються, що значною перешкодою в цьому була велика конкуренція з боку колоністів ²⁹. У 1907 р. за сприяння останнього було продано маєток дворян Сабанєєвих у Летичівському повіті на Поділлі (576 дес. землі), з якого створили 73 хутори (від 4 до 7 дес.), 2 відруби (по 4 дес.) та показове поле (5 дес.). На 1 травня 1914 р. в губернії з 10 847 селянських хутірсько-відрубних господарств 462 були створені на куплених у дворян землях ³⁰. Необхідно зазначити, що архівні дані містять незначну кількість матеріалів щодо процесу мобілізації поміщицьких земель.

Значною проблемою продовжувала бути у той період нерозмежованість (черезсмузжя), що негативно впливало на розвиток поміщицьких і селянських господарств. Державний Дворянський земельний банк

сприяв певному позитивному вирішенню цього питання. Так, в одному з документів київського відділення останнього повідомляється, що поміщики намагаються ліквідувати черезсмужжя володінь навіть за рахунків уступки селянам частини своїх земель³¹.

Важливо також звернути увагу на сервітутні права, боротьба за збереження яких відбувалася у період столипінської аграрної реформи, особливо на Волині та Київщині (в 1906 – 1914 рр. тут відбулося відповідно 124 й 37 випадків випасів і потрав поміщицьких угідь). У Волинській губернії 1911 р. було 57,8% дворянських маєтків із сервітутами³². В 1911 р. залишалася потреба ліквідації спільних із селянами сервітутів у 603 поміщицьких маєтках на Київщині, 2065 – на Волині, 605 – на Поділлі. Посилилися конфлікти між чиншовиками та дворянами. Останні прагнули позбавляти перших їхніх прав на землю, про що свідчили відповідні скарги³³.

Підсумовуючи вищевикладене, необхідно зазначити, що в розвитку поміщицьких господарств Правобережної України у роки проведення столипінської аграрної реформи сталися, з одного боку, поступові позитивні зміни щодо їх урожайності, запровадження агрономічних заходів, розвитку окремих видів тваринництва (зокрема конярства), подальшого самостійного ведення своїх господарств у цілому; з іншого боку, відбувалися подальше поступове зменшення дворянського землеволодіння, порівняне зростання врожайності в господарствах заможних селян і колоністів, загострення проблем із сервітутами та чиншовиками, черезсмужжям земель.

¹ Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России конца XIX – начала XX в. – М., 1969. – С. 320; Дубровский С. М. Столыпинская земельная реформа. – М., 1963. – 599 с.; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – С. 190; Гайдай Л.И. Развитие капитализма в крестьянском хозяйстве Правобережной Украины (1906 – 1914 гг.): Дис. канд. ист. наук. – К., 1978. – С. 183.; Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. – К., 1976. – 284 с.

² Лях Р. Д. Проблеми аграрної історії України 1917 – 1940 рр.// Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 5-11.

³ Буцик А.К. Селяни і сільський пролетаріат Київщини в першій російській революції. – К., 1957. – С. 7.

⁴ Історія народного господарства Української РСР: В 3 т. , 4 кн. – Т. 1. – К., 1983. – С. 404.

⁵ Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 – 1907 гг. // Исторические записки. Т. 60. – М., 1957. – С. 187 – 214; Обзор Подольской губернии за 1906 г. – Кам. – Под., 1907. – С. 46.

⁶ Лось Ф. Є., Михайлюк О. Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. – К., 1976. – С. 15, 17.

⁷ Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – С. 115.

⁸ Погребинський О. Столипінська реформа на Україні. – Х., 1931. – С. 13.

⁹ Фролов В. И. Характеристика крестьянского хозяйства и земельный фонд Подольской губернии. – Винница, 1917. – С. 2.

¹⁰ Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923. – С. 94.

¹¹ Волохов Л.Ф. Сахарная промышленность России в цифрах. – К., 1913. – С. 24-27.

¹² Там само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 39.

¹³ Там само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 39.

-
- 14 Так само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 39.
- 15 Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – С. 99; Так само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 39.
- 16 Известия Главного Управления Землеустройства и Земледелия. – СПб., 1914. – № 2; Машина в сельском хозяйстве. – К., 1914. – №1; Хutoryянин. – Полтава, 1913. – № 10.
- 17 Богданов С. М. Обновление сельского хозяйства в России. Переход к плодосмену. – СПб., 1910. – С. 4.
- 18 Юрьевский Б. Возрождение деревни. – Пг., 1914. – С. 157.
- 19 Воскресенская Н.О. Динамика и структура производительных сил в зерновом производстве Европейской России в конце XIX – начале XX веков: Автореф. дис... канд. ист наук. – М., 1980. – С. 12, 18.
- 20 Буравський О. Землеволодіння і господарське життя поляків Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. – Київ – Торунь, 2002. – №1. – С. 108.
- 21 Сельский хозяин. – СПб., 1914. – № 3 С. 99; Обзор Подольской губернии за 1906 г. – Кам. – Под., 1907. – С. 2.
- 22 Сельское хозяйство Украины. – Х., 1923. – С. 194-195; Экономическая жизнь Подольи. – 1913. – № 21 С. 8.
- 23 Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 256.
- 24 Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973. – С. 89, 137;
- 25 Там само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 39; арк. 99,60,159.
- 26 Там само. – Ф. 206, оп. 1, спр. 39; арк. 106,61.
- 27 Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 182, оп. 1, спр. 4590 арк.24.
- 28 Там само. – Ф. 226, оп. 1, спр. 830; арк. 158–159.
- 29 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф. 442, оп. 639, спр. 629; арк. 3–4.
- 30 Там само. – Оп. 709, спр. 190; арк. 104, 82.
- 31 Там само. – Оп. 708, спр. 618.
- 32 Буравський О. Землеволодіння і господарське життя поляків Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. // Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. – Київ – Торунь, 2002. – №1. – С. 103.
- 33 Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863 – 1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 138, 223.

